

20. Трудова громада: орган місцевої організації УПСР.– Кам'янець-Подільський, 1919.

21. Україна: щоденна газета. – Кам'янець-Подільський, 1919.

22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3876, оп. 1, спр. 3.

Надійшла до редколегії 09.11.2011

УДК 94 (477) «1920/1930»

В. О. Савчук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

**РОЗРОБКА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ТА ПРАКТИЧНИХ ПРОБЛЕМ
УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА В ПІДРУЧНИКАХ
ТА ПІДРУЧНИХ КНИГАХ 1920–1930-х рр.:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ**

Автор розкриває сторінку історії краєзнавства 20–30-х років ХХ ст. На прикладі таких регіонів, як Поділля та Закарпаття, показує процес створення підручників із краєзнавства, що базуються на національно-культурних пріоритетах.

Ключові слова: українське краєзнавство, підручник, історія, культура, мова, фольклор, рідний край.

Автор воссоздает вклад украинского краеведения 20–30-х годов ХХ века в воспитание школьной молодежи на лучших образцах родной истории, языка, традиций. На примере таких регионов, как Подолье и Закарпатье, показан процесс создания учебников по краеведению, базирующихся на национально-культурных приоритетах.

Ключевые слова: украинское краеведение, учебник, история, культура, язык, фольклор, родной край.

The author reconstructs the contribution of the Ukrainian regional studies of the 1920s-1930s into the process of education of the school-children based on the best examples of native history, language, traditions. The process of creating textbooks in regional studies based on national and cultural priorities is demonstrated with an example of such regions as Podillia and Transcarpathian region.

Key words: Ukrainian regional studies, text-book, history, culture, language, folklore, native land.

В указі Президента України від 23 січня 2001 р. «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» поставлено завдання

перед Міністерством освіти і науки України щодо забезпечення розробки та включення до навчальних планів і програм загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладів тем з краєзнавства з урахуванням специфіки регіонів України [22, с. 3]. Ця вимога знайшла продовження у програмі розвитку краєзнавства на період до 2010 р., затвердженій постановою Кабінету міністрів України від 10 червня 2002 р. за № 789. Безумовно, реалізація цих завдань вимагає підготовки низки навчальних посібників та підручників з краєзнавства або з краєзнавчим ухилом.

Зазначимо, що робота зі створення краєзнавчого підручника для потреб шкіл України розгорнулася останнім часом досить активно. Наприклад, у Черкасах в 2002 р. побачив світ підручник «Історичне краєзнавство» за авторством голови обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, кандидата історичних наук В. М. Мельниченка. У ньому йдеться про предмет та місце історичного краєзнавства в системі історичної науки, охарактеризовані основні напрями і методи сучасних історико-краєзнавчих досліджень. Особливу увагу приділено розробці методологічних засад краєзнавства як важливого засобу громадянського виховання підростаючого покоління. Особливо цінним є те, що підручник містить методичні рекомендації та необхідну інформацію щодо краєзнавчих видань [13].

У 2003 р. в Луцьку вийшов друком підручник з історії краєзнавства у двох томах, укладений професором Г. В. Бондаренком. Він розглядає проблему краєзнавства Волині та Полісся від 1939 р. по наші дні. Це є досить вдалою спробою комплексного дослідження історії краєзнавства та історико-регіональних досліджень регіону. Доробком учених Поділля є навчальний посібник професора Кам'янець-Подільського державного університету І. В. Рибачака «Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодення» [18] та директора Державного архіву Вінницької області С. Д. Гальчака «Краєзнавство Східного Поділля» [2]. Ці два видання є взаємодоповнюючими, вони відтворюють історію розвитку надзвичайно колоритного регіону Поділля. Глибоко опрацьовані проблеми історичного краєзнавства Закарпаття з кінця XVIII до середини XX століття професором Ужгородського університету Д. Д. Данилюком [3].

Як бачимо, на регіональному рівні відбувається активний пошук оптимального краєзнавчого підручника. Кожен із авторів самостійно розробляє актуальні методологічні завдання. Для полегшення їх роботи сьогодні необхідною є дискусія про концептуальні підходи до таких начальних видань, адже йдеться про узагальнення набутого досвіду в різних сферах краєзнавчої роботи, перш за все – їх оптимального поєднання в рамках короткого навчального посібника або підручника. Підґрунтям такої дискусії може стати дослідження істо-

рії створення краєзнавчого підручника в Україні. На жаль, з цього питання є лише поодинокі праці.

Отже, предметом даної статті є дослідження змістовної сторони краєзнавчих підручників, створених у регіонах Поділля та Закарпаття. Їх порівняльний аналіз дає можливість дослідити процес концептуальних підходів до створення підручника в такому самобутньому етнографічному багатонаціональному регіоні, як Поділля та Закарпаття, що зберегло вікові українські традиції та активно їх розвивало у процесі навчання та виховання школярів.

У 1921 р. в Кам'янці-Подільському побачила світ «Читанка для вищих початкових і середніх шкіл (частина III)». Укладалося це видання в надзвичайно складних умовах воєнного часу, коли бракувало матеріальних ресурсів, довідкової літератури, кадрів, здатних виконати цю роботу. І все ж було створено унікальний підручник, який базувався на кращих історичних, літературних, фольклорних, мовних традиціях. Цей регіональний підручник демонстрував величезні потенційні можливості з обласної історії, використання фактів якої збагачувало розуміння і сприйняття концептуальних проблем культурно-освітнього розвитку. Найважливіше те, що в читанці зібрані найпереводвіші досягнення українських істориків, філологів, фольклористів, які виховували в учнях бажання їх зберігати та примножувати.

Поява цього оригінального видання ознаменувала собою внесок подільської інтелігенції в розбудову національної освіти. Факт виходу видання залишився поза увагою дослідників історії освітньої справи. У 20-х рр., коли розгорнулася гостра дискусія щодо змісту шкільного краєзнавчого підручника, посилянь на досвід створення цього видання не було. Пік дискусії припав на 1928–1929-ті рр., коли в журналі «Шлях освіти» було опубліковано ряд полемічних статей автора підручника щодо шкільного краєзнавства А. Миловича та професора Інституту геодезії і картографії К. Дубняка [14]. Хід дискусії, аргументи сторін засвідчують, що до досвіду створення читанки апелювати не було. Очевидно, на цей факт вплинула та обставина, що в пресі на той час вже почали лунати звинувачення патріотично налаштованої інтелігенції в приналежності до «петлюрівщини», у цьому аспекті подільський досвід періоду УНР був недоречним.

Ідеї, закладені в читанці, були проігноровані укладачами підручників із краєзнавства в 60–80-х рр. За цей час українські школи використовували підручники, створені в Російській Федерації або інших республіках. Їх авторами були Г. М. Матюшин [12], О. Л. Литвин, Е. І. Устюжанін, Г. І. Хамітов [7], П. М. Мілонов [6], В. М. Ашурков, Д. В. Кацюба, І. М. Матюшин, П. В. Іванов [5], Г. М. Ніконова [16], О. Ф. Проходчик [17], П. Ф. Молоткін [15].

Як бачимо, автори з України відсутні, хоча масштаб історико-краєзнавчої роботи в цій республіці був надзвичайно великим. За цей час на Україні було створено безпрецедентну за своєю довершеністю і наслідками 26-томну «Історію міст і сіл Української РСР», авторами якої було 100 тис. чоловік і яка була удостоєна Державної премії СРСР. Безумовно, на цій основі можна було розробити уніфікований український підручник із краєзнавства.

Повертаючись до періоду 1921 р., слід зазначити, що автором унікальної «Читанки» був Федір Садківський. З'явилася книга на початку 1921 р. у державному видавництві м. Кам'янець-Подільського через гостру потребу в підручниках для вищих, початкових і середніх шкіл. Ідея підготовки цього видання належить Подільській Губернській народній управі, яка розпочала цю роботу ще з кінця літа 1918 р. Підготовка «Читанки» була зумовлена тією обставиною, що українські видавничі товариства не в змозі були забезпечити школи необхідною кількістю українських підручників в умовах тотальної зруйнованості.

Складність цієї проблеми визначили О. М. Завальнюк і Ю. В. Телячий. У своїй монографії вони свідчать, що шкільна комісія Київської Губернської Народної Ради на засіданні 30–31 грудня 1918 р. констатувала брак підручників і вирішила просити директорію видати розпорядження, щоб були негайно реквізовані всі запаси паперу друкарні. Для виправлення цього стану в січні 1919 р. МНО створює особливу анкетно-ревізійну комісію, метою якої було обстеження шкіл. Вже перші свідчення виявилися невтішними. Наприклад, у бібліотеці Рівненського реального училища в каталогах учнівської бібліотеки були зовсім відсутні книжки українською мовою. У 1920 р. МНО УНР організовує спеціальну педагогічну комісію у Відні, на яку покладалося завдання щодо друкування підручників відповідно до програм нової школи [4, с. 63].

Організатори шкільної освіти на Поділлі пішли іншим шляхом – створення підручників власними силами і за власні кошти. Ураховуючи те, що тут була випущена «Читанка для вищих початкових та середніх шкіл (частина II)», котра частково знімала проблему забезпечення підручниками учнів 2-го класу і частково 1-го, одразу розпочалася робота зі створення читанки для 3-х і 4-х класів. Як зазначає Федір Садківський, укладалася вона в надзвичайно непростих умовах. Насамперед не вистачало необхідної довідкової літератури, неможливо було виготовити малюнки, без яких читанка втрачала привабливість для дітей, бракувало якісного паперу.

Планувалося завершити видання читанки на початок 1918/19 навчального року. Однак через зазначені труднощі друкування затягнулося аж до кінця 1920 р. На якість підготовки видання позитивно

вплинуло те, що участь у його складанні брав відомий український педагог Сергій Митрофанович Іваницький. Обкладинку видання через умови воєнного часу створив на місці художник В. Богданович [17].

Зміст читанки свідчить про те, що від першої до останньої сторінки вона являла собою видання, створене цілком на національно-культурних пріоритетах. Вона знайомила школяра із широким спектром фактів української історії, мовно-культурних традицій, документами, свідченнями, автобіографіями корифеїв української літератури. Перша частина була присвячена літературному краєзнавству. Вона мала виховати в учня почуття гордості за приналежність до українства, любов до своєї мови. На основі історичних фактів засвоювались первинні знання української історії. Цьому сприяли казки (1–25 с.) та перекази, зокрема замальовки Івана Нечуя-Левицького «Запорожці», Пантелеймона Куліша (про Кирила Кожум'яка), дві легенди про Київську Лавру як носія культурної традиції.

68–88 сторінки видання займали козацькі думи: «Азовські брати», «Дума про Байду», «Про козака Голоту», «Про смерть козака-бандурника». Опубліковані були також народні думи, що розповідали про трагічні сторінки доби козаччини, зокрема про руйнування Січі та про турецьку неволю. На сторінках 86–124 опубліковані історичні поеми Михайла Старицького «Берестечко», Генріха Гейне «Маврський халіфат», Тараса Шевченка «Прощання козака», «Тарасова ніч», «Червень», Лесі Українки «Роберт Брюс – шотландський король», М. Кононенка «Батуриніські руїни». Як бачимо, історичні поеми також стосуються героїчних і трагічних сторінок української історії. Безумовно, ознайомлення учнів із ними сприяло вихованню гордості за героїчне минуле народу.

Знайомству з фольклорною традицією українського народу присвячена рубрика «Сміховини, нариси, історичні оповідання, побутові оповідання, описи». Вона містила матеріали, написані Богданом Лепким, Іваном Франком, Іларіоном Грабовичем, Осипом Маковцем, Миколою Гоголем, Пантелеймоном Кулішом, Михайлом Коцюбинським, Тарасом Шевченком, Степаном Руданським. Це були, наприклад, оповідання Миколи Гоголя «На Січ», Пантелеймона Куліша «Полковник Шрам», Марка Вовчка «Степовий гість», що висвітлювали сторінки історії доби козаччини, знайомили школярів із козацькими звичаями, показували їх самотність, героїзм у боротьбі з ворогами.

Величезний розділ був присвячений пісенній культурі. У ньому були тексти духовних пісень, колядки, щедрівки, історичні, чумацькі, бурлацькі, купальські, колискові, весільні пісні, а також веснянки, коломийки, пісні про кохання. Усі вони показували велич духовної на-

родної культури [21, с. 2]. Другий розділ був присвячений біографіям корифеїв української культури. У ньому опублікована стаття Анатолія Луначарського про творчість Тараса Шевченка, Юліана Романчука про Пантелеймона Куліша, автобіографія Івана Франка про молоді літа. Написані вони доступною мовою і розповідають про внесок цих видатних діячів в українську культуру, українську традицію.

Розділ «Історія» містив дві розвідки: «Про початки Січі» Михайла Грушевського, де розкривалося таке поняття, як Січ, йшлося про форми господарювання, заснування на острові Хортиця Дмитром Вишневецьким козацьких укріплень (їх М. Грушевський називав «гніздом козаччини»), та розвідка Богдана Лепкого «З сумних часів» про гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепу, Кирила Розумовського, Петра Калнишевського і останні дні Січі [21, с. 354–358].

У четвертому розділі – «Описи» – розміщено три нариси. Перший – «Старий Київ» – розповідає про найстаріші вулиці Києва, київські святині, такі як Михайлівський Золотоверхий монастир. Історії Андріївської церкви, Десятинної церкви, Софійського собору вимальовували образ пам'яток не тільки з погляду архітектури, але й показували їх місце у духовній культурі народу. Друга праця – робота Степана Рудницького «Краєвид Поділля і Покуття» – містила відомості про географію Подільського краю, його найцінніші форми господарювання, природні явища, корисні копалини тощо. Третій нарис цього ж автора розповідає про гори, які перетинають Україну, їх найхарактерніші ознаки та історію розселення українців [21, с. 366–368].

У розділі «Розвідки» опубліковані чотири матеріали. Філарет Колесса у дослідженні «Українські народні пісні та їх зв'язок з життям народу» показував велич української пісні, розповідав про її значення в бойових походах, наголошував, що українські пісні є історичним джерелом, оскільки в них йшлося про напади татарів і турків, про козацькі війни, про панщину, про тяжку рекрутчину, підкреслював, що всі пісні малюють давнє життя нашого народу, «живими фарбами нашу давню бувальщину» [21, с. 370]. Сюжет про українську пісню доповнювала розвідка Миколи Сумцова «Вага і краса українських народних пісень». Про значення чумацького промислу йшлося у дописі об'ємному матеріалі під назвою «Чумаки». У ньому подавалася коротка історія, розкривався зміст поняття «чумаки», характерні ознаки цієї економічної категорії українського буття.

Завершували читанку шостий і сьомий розділи. Вони були присвячені Тарасу Григоровичу Шевченку і розповідали про значення постаті Шевченка для українства, про його непересічну особистість та необхідність бути вірними його заповітам. Друкувалися два його листи до Лизогуба і Лазаревського, написані на засланні в 1847–1848 рр.

Вони розкривають духовний світ великого поета, його вболівання за долю народу, показують вірність проголошеним ідеалам.

Як бачимо, підготовлена читанка мала за мету ознайомити учнів з українською культурою, історією, фольклором, рідним краєм, народними звичаями та традиціями, що сприяло вихованню у підростаючого покоління гордості за свою землю, за свій народ і одночасно із цим закликала берегти і примножувати набуте.

Дещо іншими були підходи до створення підручників на Закарпатті, яке під назвою Підкарпатська Русь у жовтні 1918 р. увійшло до складу Чехословацької Республіки. За Конституцією 1920 р. всі народи, які проживали на території Чехословацької Республіки, проголошувались рівноправними і отримували широкі права для розвитку своєї матеріальної і духовної культури, що насамперед виявилось у шкільному будівництві. Офіційною державною мовою визнавалася чеська, нею велася внутрішня і зовнішня діяльність держави, підприємств, війська і фінансових установ. У приватних відносинах – торговельних, релігійних, у публікаціях – громадяни були вільні у виборі мови. У 1922 р. приймається «Малий шкільний закон», який установлює базове восьмирічне навчання, згідно з яким рідна мова вивчалася 8–10 годин на тиждень. Школи працювали за навчальними планами, які затверджувались окружними вчительськими конференціями. Уряд ЧСР приймає «Нормальні учебні основи народних шкіл Підкарпатської Русі», які ставили конкретні завдання щодо вивчення рідної мови та народної культури.

У вересні 1930 р. Краєвий уряд Підкарпатської Русі затверджує вимоги до використання підручників у народних школах, наголошуючи, що ними можуть бути лише ті, що ухвалені Міністерством шкільництва і народної освіти [20].

Цей документ регламентував навчальний план та вивчення предметів у різних типах шкіл. У першому класі вивчалися родинний дім, життя сім'ї, вчили чемності, ввічливості, чистоті й порядку. У другому класі мали вивчатися село, околиця, городи, ниви, поле, ліс, пасовисько та ін. За цими вимогами краєзнавство вивчалось на 3-му, 4-му та 5-му роках навчання. З 1923 р. воно було обов'язковим у початкових школах Закарпаття. З 1930 р. краєзнавство увійшло до навчальних планів усіх народних шкіл. Стверджувалося, що завданням цього предмета є виховання природним шляхом душі учня, розвиток його інтелекту через всебічне пізнання оточення і природних зв'язків цього оточення, розуміння родинних стосунків рідного краю Чехословацької Республіки [19]. У третьому класі вивчалися село, межі, сусідні села, округ, життя народу. У четвертому класі вивчалось Закарпаття, у п'ятому – вдосконалювалися знання про ЧСР.

Все це зумовило проблему створення підручничкової бази, яка могла б забезпечити викладання передбачених програмами предметів. У їх створенні брали участь видатні педагоги, громадські діячі, просвітителі. Серед них – Августин Волошин, Олександр Маркуш, Іван Панькевич, Василь Пачовський, Марійка Підгірянка, Юліан Ревай та ін., які за період 20–30-х рр. створили близько 100 різноманітних підручників.

Насамперед педагоги звернули увагу на створення підручників із рідної мови. Перший із них підготував Августин Волошин. Цей підручник – «Методическая грамматика Карпаторусского языка для народных школ» – побачила світ ще в 1899 р., друге видання – 1919 р., третє – 1923 р., шосте – 1930 р. Останнє видання було надрукуване українською літературною мовою. Сучасники оцінювали цей підручник як продовження найкращої української граматики О. Огоновського.

Новим етапом розвитку підручників з української мови для народних шкіл стали підручники О. Маркуша, який самостійно та у співавторстві підготував та видав 23 посібники з різних дисциплін, написані рідною мовою верховинців. Перший із них побачив світ у 1923 р. і мав назву «Родне слово. Учебник русского языка для народных школ». Про його краєзнавчий характер свідчать теми для бесід у кінці підручника. Вони поділялися за групами: восени – а) рідний дім і школа, б) город восени, в) поле восени, г) ліс восени, д) осінні радощі, е) про деяких домашніх тварин, є) будинок і його устрій; взимку – а) сім'я і її життя, б) домашні тварини, в) природа взимку, г) Різдво, д) птахи взимку, е) одяг, білизна і взуття, є) зимові радощі; весною – а) посли весни (птахи, квіти), б) поле весною, в) будинки, на дворі, г) цвітуча природа, д) ярні ігри, е) наше село, є) наш город; влітку – а) домашні тварини, б) сінокоси, в) на полях влітку, г) ліс влітку, д) жнива, е) біля води влітку [4, с. 78].

З аналогічним краєзнавчим нахилом у співавторстві з Е. Е. Грецьким та Т. М. Гуляничем було підготовлено «Подкарпаторуський буквар», надрукований у 1923 р. за кошти авторів. У ньому подаються друковані та писані літери, до кожної літери дібрано склади та слова, ілюстрації відповідають змісту поданих текстів. Образи, навіяні літерами, добре відомі учням, вони відтворюють сімейні сценки, життя родичів, сусідів, односельців. Дітям, які засвоїли техніку читання, автор пропонує більші тексти, метою яких є ідентифікація учнів з українським народом. Це текст «Ми – русини» та вірш про мову. Закінчується буквар молитвами, церковною та горожанською абетками.

З такими ж метою і підходами О. Маркушем був підготовлений для молодших школярів і виданий в Ужгороді буквар «Зорниця: перша книжечка до читання для руських дітей». На конкурсі підручни-

ків він здобув першу премію і перевидавався декілька разів поспіль. Через зміст «Зорниці» лейтмотивом проходить релігійна проблематика. Автор пояснює, наскільки цінною є книга Євангеліє. Він описує звичаї у темах «Різдво», «Великдень», у віршах «З Новим роком!», «Христос Воскрес!». Матеріали у підручнику він розміщує за принципом «від простого до складного», подає їх рідною мовою. До цієї читанки входять народні твори Т. Шевченка, Ю. Федьковича, Л. Толстого. До неї увійшли також твори С. Воробкевича, М. Підгірянки, Б. Лепкого, Л. Глібова, а також дитячі ігри «Мак», «Там на горі барвінець», народні пісні «Два півники», «Танцювала ріпка з маком», казки «Курочка Ряба», «Курочка і когутик», «Як судила лисиця». Такий підбір і подача фактичного матеріалу сприяли вихованню любові до народної спадщини. Перша сторінка цієї читанки починається з вивчення літери А, на ній зображена мати в національному костюмі, яка колише дитину у звичній обстановці сільської хати. Більшість малюнків до літер – це рідні карпатські краєвиди, елементи побуту, знаряддя праці, уживані речі, зображення диких і свійських тварин.

Буквар «Зорниця» за змістом поділявся на дві частини: перша – букварна, друга – післябукварна «Перша читанка». За такою структурою було легко вчитися читати й писати. У букварній частині при вивченні літери **В** учень читає прислів'я «Весна тепло принесла», загадку «Мету, мету – не вимету, несу, несу – не винесу, коли пора настає – саме перестає». При вивченні літери **З** пропонується народний віршик про зайчика, літери **Б** – заклик «Буську, буську, паночку...». Про використання фольклорного матеріалу свідчить ілюстрація до літери **Ф**, де подається жаргівлива приповідка, яку записав І. Франко про песика, який курич файку і докурився: «Курич, курич, та й очі зажмурич». Такі апеляції свідчать, що автор у першу чергу звертанням до народної спадщини намагається виховати любов до своєї Батьківщини [8].

Надзвичайно оригінальним був підручник О. Маркуша «По родному краю», написаний у співавторстві з М. Шпіцером. Його Міністерство шкільництва і народної освіти у Празі рекомендувало використовувати при викладанні краєзнавства у школах Закарпаття [11]. Підручник мав 5 розділів: 1. Село і околиця; 2. Наш рідний край; 3. Загальний перегляд Підкарпатської Русі; 4. Чехословацька Республіка; 5. Статистика. Перший розділ розпочинався нарисом «Наша школа», у якому характеризувалися різні типи шкіл, вводилися поняття плану та мірила через план класної кімнати, шкільної споруди. Наступні нариси – «Наш рідний дім», «Рідне село» – показували, як потрібно вивчати історію рідного села, назви вулиць, визначні місця, вчили поважати будь-яку чесну професію, працю кожної людини. Тема

«Заняття горожан» показувала, чим займаються жителі міст і як вони заробляють на життя.

Розповіді про народності, які населяли Закарпаття, були об'єднані темою «Жителі по народності та віросповіданню». Цю тему продовжував другий розділ в оповіданні «Ужгород», де наведено склад мешканців міста, кількість яких становила 20 770. 7 778, або 38% з них були угорцями, 5 291 (25%) – чехами і словаками, 3 614 (18%) – євреями, русинів було 3 230 (16%). З етнічним складом населення учні могли ознайомитися і у п'ятому розділі, де містилася таблиця «Жителі Підкарпатської Русі по національності». У темі «Ужгород» учні також знайомилися з історією стародавнього міста. Вона містила розповідь про князя Лабрця, який захищав рідну землю; про визначні місця Ужгорода розповідали також фотоілюстрації споруд Василянського монастиря, кафедральної церкви, резиденції єпископа. Тут розповідалося про околиці Ужгорода, Ужоцьку, Гуцульську та Воловецьку верховини, рівнини Тиси, долину Боржави, Марморощину. Наведено природні характеристики місцевостей, способи господарювання населення, ремесла, особливості побутування. Третій розділ, що розповідав про географічне розташування Підкарпатської Русі, давав відомості про площу, кількість жителів, кордони, клімат, рослинний та тваринний світ, природні багатства, знайомив із містами Мукачевим, Хустом, Береговим, Виноградовим. Аналіз за подібною схемою було зроблено в четвертому розділі, присвяченому Чехословацькій Республіці. Посібник був добре проілюстрований фотографіями закарпатських краєвидів, сіл, жителів у національних костюмах.

Доповнював задум краєзнавчого підручника наступний посібник, підготовлений цими ж авторами, під назвою «Наша Республіка». У ньому йдеться про характеристику Чехословацької Республіки, подано огляд європейських країн. У цьому посібнику поєднано відомості з географії, краєзнавства, історії та культури. Центральною є тема «Положення нашої Республіки в Європі», де автори проводять ідею добросусідського співіснування з різними країнами. Розділ «Підкарпатська Русь», крім географічних свідчень, містить історичні довідки про закарпатські замки, їх мешканців та героїчну боротьбу. Темою розділу «Східна Підкарпатська Русь» була розповідь про дерев'яні церкви. В ній автори закликають зберігати пам'ятки старовини від нищення, охороняти їх за прикладом інших народів, бо їх цінність в тому, що вони свідчили про культурне різноманіття краю. Завершується посібник розділом-розповіддю про столицю Чехословаччини Прагу [10].

Тему показу культурного розмаїття продовжила етнографічна читанка О. Маркуша «Чужь край и люде» [9]. Метою її появи було намагання автора показати учням широкий світ, щоб, ознайомившись

з ним, вони ще більше полюбили свою малу Батьківщину. О. Маркуш склав її як уявну подорож картою світу. Він розкриває географічні особливості територій, показує їх архітектурні відмінності, національні особливості характеру і способу господарювання.

У народних школах використовувався підручник Ю. Герзанича та С. Куллан «Наша околиця: учебник краєзнавства для 3–4 шк. рока руських народных школ Хустського округу». Головною ідеєю цього підручника було розкриття понятійного апарату, близького для оточення учня: «Сімейство», «Дім», «Родина», «Рідна земля», «Сусіди». Пропонуються такі сюжети, як «Вулиця», «Школа», «Шкільний двір», «Карта», «Село», «Місто», «Рідна мова», «Віра».

Краєзнавство у школах вивчалось за підручником авторів І. Гурко та О. Маркуша. Його рекомендувало для використання Міністерство шкільництва і народної освіти. Він складався зі 110 статей, які закликали учнів до самостійних роздумів і спостережень, мали на меті виховати любов до своєї Вітчизни. Крім згаданих підручників з краєзнавства, у народних школах Ужгорода, Хуста, Мукачева та ін. використовували «Народне оповідання про давнину» Б. Заклинського. Оригінальним був «Учебник географіє Подкарпатської Руси для народных и горожанскихъ школь» М. Гришай. Він складався з 8 розділів, які водночас поділялися на теми. Зміст цих тем давав учням можливість усвідомити себе частиною сім'ї, родини, села, країни, світу. У процесі опрацювання матеріалу учні мали визначити за картою місце Підкарпатської Русі в Європі.

Гостра потреба у підручнику фізики для української школи змусила А. Волошина підготувати його. У ньому автор пояснює найновіші технічні винаходи, наводить історичні довідки про відомих вчених, докладно описує експерименти, узагальнює формулювання законів, підкріплює теоретичний матеріал системою вправ і задач, більшість яких було взято із життя учнів і мало краєзнавчий характер [1].

Отже, розвиток українського створення підручників як на Поділлі, так і на Закарпатті в 20–30-ті рр. базувався на широкому використанні краєзнавства у навчанні та вихованні школярів. Українські педагоги при створенні підручників брали за взірць кращі вітчизняні та європейські зразки. У підручниках віддзеркалювалися загальні закономірності й характерні особливості розвитку даного регіону. У них містилися матеріали про культурне різноманіття середовища, мову, побут, національний одяг, ремесла, народні звичаї, свята, мистецтво. Передові педагоги шляхом використання краєзнавчого матеріалу намагалися виховати в молодого покоління повагу та гордість за культурно-історичні досягнення свого народу, прищепити бажання служити народові, краю. При доборі творів до шкільних підручників ураховувалися соціокультурне оточення учнів молодшого шкіль-

ного віку, соціально-економічні особливості регіону, методологічні, методичні вподобання авторів. Ці шкільні підручники є самотнім соціально-педагогічним явищем: в умовах чехізації, із тенденцією до денационалізації, вони сприяли вихованню поваги до рідної мови, природи, культури, історії.

В аспекті педагогічних проблем незалежної України варто підкреслити той факт, що подібні видання й сьогодні не втратили свого величезного значення. Було б доречним, щоб державні органи, видавництва повернулися до цієї спадщини й видали її для використання в школах та у дошкільних навчальних закладах.

Бібліографічні посилання

1. *Волошин А.* Физика для народных и горожанских школ и для низших клас гимназий / А. Волошин. – Ужгород, 1924.
2. *Гальчак Сергій.* Краєзнавство Східного Поділля / Сергій Гальчак. – Вінниця, 2005.
3. *Данилюк Дмитро.* Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII – перша половина XX ст.) / Дмитро Данилюк. – Ужгород, 1999.
4. *Завальнюк О. М.* Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920) / О. М. Завальнюк, Ю. В. Телячий. – Кам'янець-Подільський, 2000.
5. *Іванов П. В.* Педагогические основы школьного краеведения / П. В. Иванов. – Петрозаводск, 1986.
6. *Историческое краеведение* / под ред. Н. П. Милонова. – М., 1968.
7. *Литвин А. Л.* Краеведение в школе / А. Л. Литвин, Е. И. Устюжанин, Г. М. Хамитов. – Казань, 1967.
8. *Маркуш А.* Зорниця: перша книжечка до читання для руських дітей / А. Маркуш. – Ужгород, 1925.
9. *Маркуш А.* Чужь край и люде: Землеписна читаночка / А. Маркуш. – Ч. 1. – Ужгород, 1926.
10. *Маркуш А.* Наша республіка: Учебник географій для II кл горожанських школ / А. Маркуш, М. Шпицер. – Ужгород, 1926.
11. *Маркуш А.* По родному краю: учебник географій / А. Маркуш, М. Шпицер. – Ужгород, 1926.
12. *Матюшин Г. Н.* Историческое краеведение / Г. Н. Матюшин: учеб. пособие. – М., 1987.
13. *Мельниченко В. М.* Історичне краєзнавство / В. М. Мельниченко. – Черкаси, 2002.
14. *Миловидов А.* Ще про краєву книжку для школи / А. Миловидов // Шлях освіти. – 1929. – № 1–2. – С. 39–43.
15. *Молоткин П. Ф.* Школьное географическое краеведение / П. Ф. Молоткин. – Ростов, 1977.
16. *Никонова Г. Н.* Краеведение / Г. Н. Никонова. – М., 1989.
17. *Проходчик А. Ф.* Практикум для краеведения / А. Ф. Проходчик. – Минск, 1981.
18. *Рибак І. В.* Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодення / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2003.

19. *Розлуцька Г. М.* Зміст шкільних підручників як фактор полікультурного виховання молодших школярів у Закарпатті (1919–1939 рр.) / Г. М. Розлуцька: дис. ... канд. пед. наук. 13.00.01. – Житомир, 2006.

20. *Савченко А. Я.* Читанка: підручник для 2 кл. / А. Я. Савченко. – К., 2002. – Ч. 1.

21. *Садківський Федір.* Читанка для вищих початкових і середніх шкіл / Федір Садківський. Частина III (для 3-го і 4-го класів). – Кам'янець-Подільський, 1921. – С. 2.

22. Указ Президента України від 23 січня 2001 року «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» // Краєзнавство в Україні: сучасний стан та перспективи: наук. зб. – К., 2003. – С. 3.

Надійшла до редколегії 14.11.2011

УДК 94:37 (477) «1941/1944»

В. К. Клець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСВІТА В НІМЕЦЬКИХ ТА МЕНОНІТСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ОКУПАЦІЇ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Розкрито особливості організації системи шкільної освіти німецького та менонітського населення України в період окупації в роки Великої Вітчизняної війни. Особливу увагу приділено відповідності даної системи головним вимогам, які ставилися перед освітньою сферою керівництвом нацистської Німеччини.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, Німеччина, Україна, етнічні німці, система освіти, школа.

Раскрыты особенности организации системы школьного образования немецкого и меннонитского населения Украины в период оккупации в годы Великой Отечественной войны. Особое внимание уделено соответствию данной системы основным требованиям, которые выдвигались перед образовательной сферой руководством нацистской Германии.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Германия, Украина, этнические немцы, система образования, школа.

The article shows the features of organization of the system of school education of the Germans and Mennonites of Ukraine in the period of occupation in the years of the Great Patriotic War. Special attention is paid to conformity of this system to the basic requirements that were imposed on the educational sphere by leadership of Nazi Germany.

Key words: Great Patriotic War, Germany, Ukraine, ethnic Germans, educational system, school.